

Schöpflin Aladár

Erdély – Móricz Zsigmond regény-trilógiája*

■ Magyar regényíró, úgy látszik, nem kerülheti el a történelmi témát. Talán a hagyomány is teszi – regényírásunk tulajdonképpen történelmi kosztümben lépett be az európai irodalom sodrába Jósikával, – de bizonyára még inkább az, hogy a magyar gondolkodás számára a történelmi múlt valahogy mindig közelebb áll az aktualitáshoz, talán azért, mert a magyarság létproblémái közül egyik sincs végleg megoldva, ugyanazok a létkérdések, melyek századokon át felmerültek, minduntalan újra meg újra felmerülnek, megújulnak, és izgatják a lelkeket. A költő akárhol nyúl bele a múlt anyagába, mindig olyasvalamit markol meg, ami érintkezik a mai nap kérdéseivel és feladataival, ami még mindig nem vált múzeumi anyaggá, bizonyos nagy mértékig élő maradt. A történetíró állhat ezzel az anyaggal szemben a tárgyilagosság nyugodt álláspontján, a regényíró, ha gondolkozó ember is, akarva, nem-akarva kénytelen a tegnappba belekapcsolni a mát, visszavetíteni az elmúlt századokba a jelen félelmeit, aspirációit és izgató eshetőségeit. De ha írását nem penzumnak érzi, hanem életfunkciónak, akkor a ma életérzésének magas feszültségű átélése, életkapcsolatainak intenzitása fokozza fel képességét arra, hogy a múlt atmoszférájába, embereinek életformáiba behatoljon, és életteljessé támassza fel a történelemben holtan fekvő anyagot, a jelen dimenzióiba emelje a maga tudatában és az olvasóéban azt, ami már réges-rég nem jelen többé.

Móricz Zsigmond is beleütközött az élettellel, a formákkal és önmagával való szüntelen küzdelmei során a történelemben. Nem a történelem romantikája csábította, mint legtöbb regényírónkat, még kevésbé a történelmi díszletek – ő a történelemben is csillapíthatatlan igazságkereső, a realitást keresi, nem színpadot lát benne s nem is körképet, hanem valamit, ami egykor valóság volt, s amit neki újra valósággá kell tenni. De bizonyára csábította az a vágy is, amelyet a realista

író a mai élet ábrázolásában bajosan tud kielégíteni, s amely már pályája elején megalkottatta vele a Sárarany Túri Dani alakját: életnagyságnál nagyobb, az átlagból magasan kiemelkedő alakokat rajzolni, nagy szenvedélyekkel, a rombolás és teremtés rendkívüli erőivel. A naturalista irodalom, amikor a romantika hőskultuszának reakciójaként a hétköznapi kisember felé fordította kizárólagos figyelmét, nagyon is egy színvonalra hozta az életet, és elvesztett egy fontos hatás eszközt: a nagy ember képét. Robusztus és erőszakos egyéniségek, mint Zola, ezt azzal akarták ellensúlyozni, hogy kis emberekbe nagy szenvedélyeket, legtöbbször nagy bűnöket oltottak be, ezeket szimbolikussá, valami apokaliptikus szörnyetegékké nagyították, de azt érték el vele, hogy ezek a szörnyetegek önálló életet követeltek és elnyomták hordozójukat, az embert. Ezzel redukálta önmagát abszurdummá a naturalizmus. Ha pedig ezt nem akarta tenni, akkor menthetetlenül besüllyedt a kispolgári egyformaságba.

Móricz talán öntudatlanul is kereste az átlagon felüli méretet Túri Dani óta – minden nagy lélegzettel írt művére érezni az erre való törekvést; ha másban nem, a mű arányaiban. Ez a monumentális felé szorító belső ösztön vezette a történelemhez, ahol kedve szerint felnagyíthatta hőseit, egy alacsonyabb, kevésbé nivellált kultúrfokon könnyebben megtalálta az emberi ösztönök szabad játékát, és országok sorsát kézben tartó embereken megmutathatta a mindenkori élet alapvető tényezőit. Fejedelmekről írhatott, akik más halandóknál sokkal korlátlanabban élhették életüket, volt hatalmuk megvalósítani akaratukat, akadálytalanul mehettek lényük parancsai után.

A tipikusan alföldi realista író Erdélybe, a magyar romantika őstalajába vitte, talán a hagyomány, talán a kálvinista beidegzettség, de kétségtelenül legelsősorban az a felismerés, hogy a régi Erdélyből nézve, mint egy kilátó toronyból, jobban megpillanthatja a

magyarság sorsát s azokat az erőket, melyek ezt a sort meghatározták. És itt érezzük legelőször a költői divináció csodáját: az alföldi író, aki egy-egy kiránduláson, ha járt Erdélyben, olyan intenzitással élte át Erdélyt, tájaival és embereivel, egész atmoszférájával, azzal, ami benne korhoz kötött és azzal, ami időtlen, hogy az egész hatalmas trilógián át megszakítatlanul érezzük minden jelenetnek, tájnak, embernek penetránsan erdélyi voltát. Nem az adatszerűsége gondolkodik, ehhez kellő tárgyismeret híján nem is tudok hozzászólni, nem tudom például, lehet-e lóháton, kocsin annyi idő alatt Kolozsvárról Gyulafehérvárra jutni, amennyi erre a regényben Bethlen Gábornak kell – de értem a hangulatnak arra a folyton érezhető hitelességére, amelynél fogva az olvasó mindig érzi, hogy Erdélyben van, ami történik, az csak ott történhetik. Itt föltétlen diadalt arat Móricznak fő ereje: az atmoszféra-érzés, az az ösztönös biztonság, amellyel regényeiben a szükséges levegőt megteremti. Enélkül az a nagy történelmi készség, amellyel dolgozik, másfél évtized szüntelen foglalkozásának eredménye, holt anyag maradna. Móricz krónikákon, történelmi részlettanulmányokon, emlékiratokon, levelezéseken, prédikációs és zsoltáros könyveken át nem megismerte, hanem átélte Erdély történetét a két Gábor, Báthory és Bethlen korában, olyan otthonos biztonságban mozog benne, mint a mai napban, bizonyosra veszem, hogy jobban ismeri egy XVII. századi főúr életét, mint egy mai grófét – de nem ez a fődolog, hanem az, hogy amit kitalál, ami az ő poézise, az is olyan szervesen kapcsolódik az igazolható tényekbe, történelmi valóság és költői kitalálás olyan maradéktalanul egybeolvad, hogy a kettőt lehetetlen egymástól elválasztani. Amit két személy párbeszédben mond egymásnak, azt is magától értetődően hitelesnek érzem.

Az atmoszférának ezt a folytonos érzését fokozza a nyelv egészen különös művészete. Móricz külön nyelvet teremtett trilógiája számára, mai erdélyies beszédből, régi erdélyi írások nyelvének élő beszéddé való transzponálásából, a mai köznyelvből – senki nem tudhatja, hogyan beszéltek a régi erdélyiek, de hogy így beszélhettek, abban nem érzek kétséget. A folyamatos elbeszélés is tele van ennek a nyelvezetnek a formáival, különösen a szereplők gyakori monologue intérieurjeiben, s a sokszor lazán és hanyagul szerkesztett mondatok olvasása közben olyan levegőbe kerül az ember, mintha Erdély fenyőillatában járna. Nagyszerű eszköz az író kezében ez a nyelv, nemcsak külön ízt és színt ad, hanem jellemez is, kort, embert, tárgyat. Még

ha beletévednek is a mai hanyag nyelvhasználatból került argószerű szavak, mint heccelődés, strapa – azok is megtalálják helyüket, szinte beleöregszenek az archaikus beszédbe. Móricz teljesen el tudja kerülni minden nyelvi archaizálás veszedelmét, a könyvszagot – az általa teremtett nyelv valóságos életnyelv. Nem lehet ez más, mint a korba beleélés eredménye – az író munkája közben nem elképzelte a XVII. századi Erdélyt, hanem valóságosan benne élt. S a nyelvvel együtt jár a fogalmak és gondolatok korhűsége; kisebb adatbeli anakronizmusokat talán lelhet a könyvben, aki kákán csomót keres, de olyasvalamit, amit egy akkori ember nem gondolhatott, vagy nem tudhatott, gondolati anakronizmust alig. Legfőképpen pedig minden, amit az író vagy bármelyik személye mond, a nyelvi kifejezés módjából kapja hitelességét. Ezt aztán még jobban elmélyíti, hogy Móricz teljes biztonsággal tudja elkerülni a történelmi regényt írók egyik leggyakoribb hibáját, alakjai nem úgy gondolkoznak és beszélnek egymásról, mintha tudatában lennének annak a beállítottságnak, melyet a történelem adott nekik, hanem mindig úgy, ahogy kortárs beszél kortársról, rokon- és ellenszenveik, érdekeik, pillanatnyi hangulataik szerint, minden sejtelve nélkül a történelmi prestige-nek. Nem történelmi alakoknak érzik magukat, hanem élő embereknek. Móricznak a történelem nem színpad, hanem talaj, nem áhítattal nézi, hanem úgy, ahogy a mai életet, mellétekintetek nélküli tiszta látással. A történelmi pátoz helyébe a történelmi realitás lép. S a történelmi anyag nem veszít ezzel méltóságából. Olyan elevonné vált, hogy mindig érezni benne az embertömegek sorsát, amely az előtérben álló személyeken át bonyolódik.

Két embertípus áll szemben egymással, a legmagasabb fokra emelve: a lángelme két egymással össze nem férő típusa, a romboló és az alkotó génius, Báthory Gábor és Bethlen Gábor. Báthory az elme nagyszerű villanásainak embere, tele nagy gondolatokkal, a fantázia sötét lobogásával; vannak pillanatai, mikor az emberi lehetőség legmagasabb magaslatára emelkedik, s a nagyok legnagyobbika lehetne belőle, ha volna lelki ereje elgondolásainak megvalósításáért dolgozni. De hiányzik belőle az erkölcs fékje s az önmagán uralkodó akarat; labdája saját temperamentumának, tragikus, elkényeztetett gyermeke az életnek, aki nem tud ellenállni a nő, a bor, a felhevült indulat semmi kísértésének. Testi-lelki szépsége csúfos bukásban omlik össze, rövid fejedelemsége úgy vonul végig Erdélyen, mint egy megrendítően szép vihar, pusztu-

lást hagy maga után, de otthagyja egy új fejlődés magvait is. Geniális gondolataiból, ami megvalósítható, Bethlen valósítja meg. Bethlen, az építő genie, nem olyan színes és gazdag, nem olyan lobbanó fényű, de a következetes, makacs részletmunka embere, szeme mindig a feladatán, Erdély újjáépítésén, fejedelmi hatalmát nem önmaga, hanem nagy céljai javára gyakorolja, éjjel-nappal tervel, dolgozik, feláldozza nemcsak magát, hanem házastársi boldogságát is, hogy beváltsa, amit Báthory csak ígért és elképzelt: Erdélyt tündérré változtatni. Báthory tisztára keleti jelenség, olyan, mint egy kozák hetman, vagy tatár kán, Bethlen a keresztény kultúra terméke. Az előbbi szebb, dúsabb, izgalmasabb, az utóbbi a megnyugtatóbb. A régebbi irodalom Báthoryban csak a bős zsarnokot, a fajtalankodót és boriszákokat látta, Móricz a szertelen erő önmaga megemésztésének grandiózus képét alkotta belőle, a legnagyobb méretű alakot, ami valaha fantáziájában termett. Maga is úgy van valahogy vele, mint Bethlen Gábor, látja minden bűnét, genie-jének esztelen elpazarlását, a romlást, amit maga körül terjeszt és végül elkerülhetetlenül magára von, és mégis gyönyörködik benne, rokonszenvez, kedvtelve foglalkozik vele. „Bethlen lehajtotta fejét: lelkében igazat adott a fejedelemnek, akinek mindenkor elismerte szellemi felsőbbbségét, vagy inkább mindenkor meglepte s új világitásba helyezte előtte a dolgokat a gondolata; ő a meglevő dolgokról tudott helyes és bölcs képet adni magának, Báthory a jövőről... A fejedelem a jövőbe vetette nagy lobogó tekintetét, s mindaz, amit képzeletereje fölvetett, rendkívüli s nagyarányú volt. Bethlen sajnálattal látta, de mint második ember állott Báthory mellett: ennek ragyogó fantáziájától ő is kigyúlt, s szíve mély fájdalommal érezte, hogy milyen kár, hogy ez az ember sohasem fogja egyetlen koncepcióját sem végrehajtani.” Az a szeretet és bámulat, melyet Bethlen érez, az íróból sugárzik át bele.

Báthory a színesebb és többértű alak, ezért nagyobb méretűnek is látszik. Minden ügye személyes ügy, több benne a regényszerűség. Ezért a trilógia első része, a Tündérgert dúsabbnak, mozgalmasabbnak tűnik fel, mint a másik kettő, amelyek már Báthory csúfos halála után, Bethlen fejedelemsége alatt játszanak. Az egyensúly megváltozik: az első részben két egymással össze nem férő nagyság áll egymással szemben, a másik kettőben Bethlen egymagában áll, méltó antagonistánélkül, a regénycselekménynek benne magában kell lejátszani, közléte és magánélete tragikus konfliktusában. Előkerül Móricz legtipikusabb motívuma: a

férj és feleség véres súrlódása hivatásbeli kötelesség, szerelem, féltékenység között. Az asszony, aki egészen magának akarja a férfit, nem tud vele szállni a magasba, élete nagy munkájából csak azt látja, hogy tőle vonja el az időt, törődést, szeretetet, s a hisztérikus féltékenység kínos jeleneteivel emészti önmagát, férjét, szerelmüket. A férj, akit a genie parancsa kötelez szállani a magasba, de lassan őrlődik a keserűségben, hogy a felesége, akit szeret, nem érti meg, nem lát hivatásában semmi szépséget, nem is akarja támogatni. Az össze nem illő és mégis szerelemmel oldhatatlanul összekötött emberpár feloldhatatlan tragikus konfliktusa ez. A nagy ember egyedülvalóságának tragikumuma van benne. Bethlen nem talál magához való asszonyt az életben. Akit ifjú szerelemmel magához kötött, a feleség, Károlyi Zsuzsánna, önmagát testileg is elégető kicsinyes házastársával, beteg féltékenységgel elidegeníti magától. A másik nő, Báthory Anna, Gábor húga, akihez a soha le nem csillapodó testi vágy húzza, épp olyan erkölcsi korlát nélkül él, mint valamikor bátyja, s ha tudna is szállni Bethlen magaslatain, fajtalansága méltatlanná teszi a nagy ember melletti helyre. Erdélyt boldoggá teszi Bethlen, maga boldogtalan marad.

A feleségével való hallgatag harcában, amelyben mindig az asszonyé a szó, a férfinak csak a csitítás, biztatás marad, válik igazán emberivé Bethlen alakja. Ahogy nagy vállalatai közben, akár a hadakat készíti, akár a romba dőlt városok, falvak felépítésén munkál, mindig ott rágódik szívében az otthon emésződő feleség miatti keserűség s megkeseríti minden örömét tervei valósulása, munkája diadala felett, ahogy arra a hírre, hogy a felesége beteg, lóhalálában vágat Kolozsvárról Gyulafehérvárra, ahogy az igazi férfi végtelen türelmével igyekszik rávenni az asszonyt, hogy érezze már meg a nagy elhívás szépségét, abban jobban érezni az emberi nagyságát, mint akármelyik hadi vállalatában. Ezzel válik Bethlen alakja teljessé. És Károlyi Zsuzsánna alakját, a természettől kislelkű és kicsinyes asszonyt a mánia félelmetessége növeszti nagy méretekre, a megkeseredett mézű szerelem. Némelyik jelenetben, mint mikor hisztérikus görcsökbe esik arra a pletyka-hírre, hogy férje Báthory Annánál járt, s hirtelen, átmenet nélkül kivirágzik, mikor a férfi váratlanul hazaérkezik – a mániákus asszony csaknem démoni méretekre nő. A szenvedély, amely zabolátlanságával romlássá válik, a szenvedély, amely eltorzítja a tiszta érzést is, a szenvedély, mely az ész igájába fogva nagy tetteket művel – három monumentális képét a szenvedélynek mutatja fel a trilógia három főalakjában Móricz Zsigmond.

Hátrább pedig, a nagy alakok mögött Erdély. Nem romantikus ragyogású tájképekben, inkább kevés vonással megrajzolva a zord tájak, zúgó erdők, elpusztított, újra kivirágzó mezők, a hegyeken büszke várak, a völgyekben nyomorult parasztkalyibák, itt-ott egy-egy kőfallal kerített város, Kolozsvár, Szeben, Gyulafehérvár. Gögös, kegyetlen, kapzsi főurak, akiknek láthatárán nincs magasabb eszme, mint uradalmaik, váraik gyarapítása, akiknek a kardjuk markolatához kapni ösztönszerű mozdulat, akik minden szolgálatot donációkkal akarnak megfizettetni, s bármikor készek konspirálni a fejedelem ellen, ha másnak jut a donáció, s haszonért könnyen odadobják a fejedelemnek a feleségüket is. Zárkózott, maguk-módja szerint gögös, bizalmatlan szász polgárok, akik nem is akarnak más lenni, mint örök-idegen test az erdélyi világban. S messze távolban kifosztott, nyomorgó, félvad parasztok, jajgatva a földesúr korbácsa alatt s menekülve az erdőkbe vad tatár hordák és éppolyan vad hajdú-harácsolók elől. Egy feledhetetlen alföldi jelenet: Tiszaparti marhapásztorok, durva, elvadult, tudatlanság szennyében élő emberek, roppant marhacsordát hajtának át a Tisza áradásán. Félelmes képe ez egy megkínzott, életformáiban századokkal hátravetett országnak, zivataros időkben felbomlott társadalomnak.

Egy-egy pillanatra, ellentétül, felvillan a bécsi császár spanyolos előkelőségű városa és a Thurzók bittsei kastélyának mérhetetlen gazdagságon épült választékosága. Egy ilyen erkölcsében megromlott, műveltségben visszaesett társadalomban kell Bethlennek rendet, erkölcsöt, a hazáért való áldozatosságot teremtenie. Móricz mesterműve, hogy meg tudja mutatni ennek a zordon életnek a komor szépségét is, a magyar fajta bomlásában is megmutatkozó erejét.

Az *Erdély-trilógia* a legnagyobb erőfeszítés és a legnagyobb eredmény is, amit Móricz erőfeszítésekről rövid lankadásokon át újabb erőfeszítésekre haladó pályáján elért. Szintézise mindannak, amit eddig csinált, benne van teljesen, hiánytalanul, genialitásával és tévedéseivel, képességeinek minden kimeríthetlenségével s minden korlátjával, népével való szolidaritásával, éber és figyelő szellemének töméntelen tapasztalásával és veleszületett igazság-ösztönével. Egy monumentális alkotásra született író megvalósította, amire született.

JEGYZETEK

- * SCHÖPFLIN Aladár: Erdély: *Móricz Zsigmond regény-trilógiája* = *Nyugat*, 1935, 2. sz., 89–94.